

Атаманенко А.Є.

До питання про суспільно-політичні погляди Д.М. Бантиша-Каменського

Сьогодні ім'я Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського широко відоме історикам та шанувальникам вітчизняної історії завдяки його твору "История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства", що видавався у 1822, 1830, 1842 та 1903 роках, і був перевиданий у 1993. У цій статті буде зроблено спробу уточнити історичні та суспільно-політичні погляди історика.

Історичні та суспільно-політичні погляди Д.М.Бантиша-Каменського формувались під впливом багатьох чинників, що мали підґрунтям як умови Російської імперії початку XIX ст., так і становище України у її складі. В цей час, за точним визначенням Н.Я.Ейделямана, у багатьох народів виникла потреба історично осмислити самих себе, своє місце в рідній та світовій історії, а через це – своє майбутнє¹. Саме ця потреба певною мірою обумовила появу багатьох історичних, етнографічних праць у різних країнах світу, в тому числі в Росії та Україні. Найбільшу роль в популяризації знань з історії Росії на початку XIX ст. відіграла "История государства Российского" М.М.Карамзіна, вісім книг якої з'явилися у 1818 році. Відповідну роль мала зіграти й "История Малой России" Д.М.Бантиша-Каменського, що була видана на початку 1822 року. В українській історіографії існує думка, висловлена М.І.Марченком, про те, що зовнішнім поштовхом до написання книги була поява праці "російського історіографа"². На нашу думку, поштовхом до написання "Истории Малой России" була не поява перших книг "Истории..." М.М.Карамзіна, а можливо, лише відомості про його роботу над книгою, які М.Г.Репнін-Волконський міг отримати від знайомих після читання в московських та петербурзьких салонах окремих її фрагментів. На користь цієї думки свідчить початок роботи Д.М.Бантиша-Каменського над твором вже на межі 1816 – 1817 рр. При цьому потрібно враховувати, що ідея створення узагальнюючої праці з історії України мала поширення серед українського шляхетства другої половини XVIII ст., що підтверджує листування його видатних представників, збирачів історичної спадщини А.І.Чепи та В.Г.Полетіки³, а також наявність спроб створення подібних творів. Звичайно, не можна заперечувати певний вплив "Истории..." М.М.Карамзіна на форму викладу матеріалу Д.М.Бантишем-Каменським.

"История Малой России" Д.М.Бантиша-Каменського була написана в той час, коли, як стверджував А.П.Пронштейн, "...умами русских историков по прежнему владели Робертсон, Юм, Гиббон, для которых история сводилась к простому описанию потока событий без какой-либо возможности постичь законы истории, а общественная жизнь определялась политическими учреждениями и деятельностью политических личностей..."⁴. Саме такий вигляд має "История Малой России" – як виклад політичних подій, у великій мірі пов'язаних з діяльністю окремих видатних особистостей. Для Д.М.Бантиша-Каменського історичний процес – це діяльність Героїв: "...одни увенчали себя на поприще словесности, преимущественно духовной; другие, как-то: Наливайко, Бородавка, Тарас, Павлюк, Острица, Гун, Полтора Кожуха, прославились в отечественной истории примерною любовью к несчастным единоземцам, неоднократно ходотайствуя за них у королей и мучительною смертию своею приближа-

ли минуту освобождения Малороссии от тягостного ига Польского"⁵. Більшість творів історика – саме біографічного плану. Вплив цього підходу до висвітлення історії відчувається і в "Истории Малой России".

Великий вплив на формування історичних та суспільно-політичних поглядів Д.М.Бантиша-Каменського мали ті релігійно-етичні переконання, що були успадковані від батька Миколи Миколайовича – людини глибоко релігійної, у колі добрих знайомих якої було багато представників вищого православного духовенства – митрополит Платон, митрополит Євгеній (Болховітинов) та інші. Провіденціалізм в певній мірі присутній у творах історика (так, в "Истории Малой России" вторгнення монголо-татар пояснюється гнівом Божим на міжусобний розбрат князів⁶). Але в більшій мірі в творах Д.М.Бантиша-Каменського присутні причинно-наслідкові зв'язки між подіями, дослідник враховує вплив якостей характеру певної особистості на вибір шляхів та методів розв'язання тієї чи іншої проблеми. Історія церкви в Україні посідає значне місце в "Истории Малой России" Використовуючи "Историю Российской Иерархии преосвященного Амвросия, епископа пензенского", "Историю государства Российского" М.М.Карамзіна, "Историческое известие о возникшей в Польше унии" М.М.Бантиша-Каменського тощо, історик у кінці кожного розділу книги подає інформацію з історії церкви, яка, на нашу думку, могла б скласти окремий розділ. Тут послідовно розповідається про хрещення Русі, про розкол "всероссийской" митрополії у 1461 році, коли київські митрополити почали підписуватись: "київські і всея Русі", а московські – "московськими і всея Русі", про стан православ'я у литовсько-руській державі, про Берестейську унію і боротьбу проти неї православ'я, про пригнічення православної церкви в Речі Посполитій, про роль церкви під час визвольної боротьби, про її стан у кінці XVII – другій половині XVIII століття тощо. Крім того, "История Малой России" містить багато біографій церковних діячів, що залишили слід в історії української православної церкви в різний час.

Мету своєї творчості Д.М.Бантиш-Каменський висловив у передмові до книги "Деяния знаменитых полководцев и министров Петра Великого": "...Цель моя состояла в том, чтоб быть полезным соотечественникам..."⁷. На його думку, історичні твори мають виховувати підрастаюче покоління, тому їх мета: "...сохранить для потомства подвиги, достойные подражания и, осмеивая слабости, описывая преступления, возвысит цену добродетели"⁸. Вважаючи, що історик не має права відступати від історичної правди: "...История должна говорить правду или не следует писать ее"⁹, Д.М.Бантиш-Каменський прагнув притримуватись цього принципу в своїй творчості, що іноді викликало заперечення з боку цензури. Але навіть в умовах жорсткого цензурного режиму часів правління Миколи I Д.М.Бантиш-Каменський у своїх творах звертався до "гострих" питань, висвітлюючи їх повно, але з відповідною оцінкою. Так, в "Истории Малой России", на чому ми більш детально зупинимось нижче, він показав процес ліквідації української державності, економічний тиск на Україну з боку Росії тощо. В "Словаре..." істориком були поміщені біографії О.Пугачова та його сподвижників, в біографіях відомих урядовців, полководців, міністрів та інших улавлених осіб містились не тільки "добродетели и славные деяния", але "вместе и пороки или ошибки их"¹⁰. Як зазначалося вище, іноді правоту приходилось відстоювати в полеміці з цензорами. Про те, що не обходилося без втрат, свідчать рядки з вищезгаданого листа Д.М.Бантиша-Каменського до цензора: "...Об оде Капниста: На уничтожение в России сло-

ва рабство – не мог я умолчать, но умолчал о вольных стихах его относительно порабощения Малороссии...”¹¹. Значні втрати вже в тексті твору підтверджує лист професора Московського університету, який виконував й обов’язки цензора І.М.Снегірьова видавцю А.О.Краєвському: “...я думаю, до Вас достиг Каменского Словарь знаменитых русских, из коего много выкрасено ценсурой...”¹² (підкреслено І.М.Снегірьовим – А.А.).

Ідеалом державної влади для Д.М.Бантиша-Каменського була освічена монархія. Монарх, на його думку, має з розумінням ставитись до потреб населення, поважати звичаї та традиції підкорених народів. До таких правителів Д.М.Бантиш-Каменський відносив Великого князя Литовського Гедиміна, що “...правил своими поддаными благоразумно, уважая их древния гражданския обыкновения, покровительствуя веру греческую и не мешая народу зависеть в церковных делах от митрополита всероссийского. Держась правил умеренности в своем влстолюбии, он не изгонял князей из земель, завоеванных его оружием, довольствовался их покорностью, оставлял им уделы наследственные...”¹³. Формування подібного ідеалу, можливо, відбулось під впливом ідей, що були поширені серед багатьох представників дворянства Російської імперії, в тому числі й українського шляхетства кінця XVIII – початку XIX століття, які, певний час захоплені вільнолюбними ідеями французької революції, з часом відійшли від останніх, налякані насильством щодо французького нобілітету з боку революціонерів¹⁴. На думку О.Оглобіна, ідеологія українського шляхетства, пов’язана з прагненням автономного устрою, в більшій мірі формувалась під впливом ідей американської революції¹⁵, що включали в себе прагнення населення певної території до звільнення від залежності. Разом з тим, розуміючи, що Україна неспроможна була відстояти свою незалежність в оточенні сильних сусідів, найвірогіднішим партнером для союзу була Росія. Саме тому більшість представників українського дворянства вбачала ідеал державної влади в поновленні автономії України у складі Російської імперії, під скіпетром розумного монарха, який залишить своїм підлеглим їх колишні права та “вольності”.

В українській історіографії сьогодні не існує єдності щодо визначення ставлення Д.М.Бантиша-Каменського до проблеми автономії України, щодо того, наскільки його “История Малой России” відзеркалювала ті тенденції в українському суспільстві кінця XVIII – початку XIX століття, що були пов’язані з прагненням автономії. Крім того, ми вважаємо за доцільне також розглянути оцінку в українській історіографії ставлення Д.М.Бантиша-Каменського до “Історії Русів” – цього, за словами С.О.Єфремова, надзвичайно талановитого політичного памфлету¹⁶ і ступінь її використання в “Истории Малой России”, що, на наш погляд, могло надати рис гасла автономізму.

Історики XIX століття не визначали політичну орієнтацію Д.М.Бантиша-Каменського, але частина з них наголошувала на некритичному ставленні автора “Истории Малой России” до “Історії Русів”. Так, О.М.Лазаревський, який неодноразово звертався до “Истории Малой России” у своїй творчості (як при дослідженні конкретно-історичних проблем, так і в нарисах “Прежние изыскатели малорусской старины”) у роботі “Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века” підкреслював некритичне ставлення автора “Истории Малой России” до “Історії Русів”, що, на його думку, позначилось на змісті книги та виховувало в українського читача ставлення до Полуботка як до національного героя, коли, на думку О.М.Лазаревського, той був героєм лише шлях-

ти¹⁷. Некритичне ставлення Д.М.Бантиша-Каменського до “Історії Русів” зазначали також М.П.Василенко¹⁸, В.С.Іконников¹⁹, І.Я.Франко²⁰ та інші дослідники.

М.С.Грушевський вважав “Историю Малой России” відмінною від праць загального руслу української історіографії через перевагу “официального московского освещения украинских событий”²¹. В той же час він зауважував, що, незважаючи на всю свою офіційність і документальність, вона не встояла перед чарівністю “Історії Русів”, з якою Бантиш-Каменський познайомився уже після видання своєї історії і в дечому змінив наступні видання під її впливом²². В.Біднов у своєму невеличкому екскурсі “Що читати з історії України (коротенька історіографія України)” подав характеристику поглядів Д.М.Бантиша-Каменського, наголошуючи на його прихильному ставленні до російської монархії²³.

Найбільш детальний аналіз “Истории Малой России” в цей період був зроблений І.П.Крип’якевичем у його лекційному курсі з української історіографії XVI-XVIII ст. Аналізуючи джерелознавчі аспекти праці Д.М.Бантиша-Каменського, дослідник зазначив, що автор книги був першим з українських істориків, хто зрозумів, що докладне пізнання минувшини можна здобути передусім з документальних джерел²⁴. До літописів Д.М.Бантиш-Каменський ставився, на думку І.П.Крип’якевича, досить критично, старанно зазначав сумнівні місця джерел, недокладності тексту та промахи їх авторів. Але винятком у цьому випадку була “Історія Русів”, авторитет гіпотетичного автора якої – “преосвященного Кониського”, не дав Д.М.Бантишу-Каменському повністю критично підійти до цього твору, хоч він і додавав в останньому багато помилок²⁵.

Саме І.П.Крип’якевич одним із перших спробував детально розглянути суспільно-політичні погляди Д.М.Бантиша-Каменського. Аналіз періодизації “Истории Малой России” дав можливість історикowi зауважити, що вона свідчить про ставлення автора до України як частки Росії. Водночас І.П.Крип’якевич вважав, що Д.М.Бантиш-Каменський зумів продемонструвати читачеві проблеми загрози української державності, але оцінку останніх подав із “державницької” позиції, вбачаючи їх причини у самих українцях. Такою ж була й оцінка запорожців: відзначаючи їх хоробрість та військові заслуги, він засуджував свавілля та анархізм²⁶. У цілому оцінюючи “Историю Малой России”, І.П.Крип’якевич зазначив, що загальний науковий рівень книги був досить високим для свого часу. На його думку, твору властивий сумлінний виклад матеріалу, точні цитати джерел, перевірені дати, виключення повідомлень легендарного типу²⁷. Традиційно порівнюючи книгу Д.М.Бантиша-Каменського з “Историей Малороссии” М.Маркевича, дослідник зауважив, що остання є твором компілятивним, в якому ідеологія запозичена з “Історії Русів”, матеріал і уклад - у значній мірі - з “Истории Малой России”, але поступається обом²⁸.

Д.І.Дорошенко в “Огляді української історіографії”, що вперше було видано в 1923 році, відзначив важливість використання Д.М.Бантишем-Каменським архівних, у першу чергу з державних архівів, джерел, на базі яких історик спробував надати своїй праці характер заокругленої цілості, повної історії України, підвести підсумок цілого історичного процесу українського життя. Бракувало ж книзі, на думку історика, патріотичного “одушевлення” та ентузіазму до національної історії, до славного минулого України²⁹. В “Нарисі історії України” Д.І.Дорошенко знову подав характеристику “История Малой России”, зазначивши, що навіть в лояльній і спокійній “Истории

Малой России” можемо доглянути сліди загально-ліберальних поглядів і гуманного світогляду³⁰ та що, на згадку німецького подорожника Коля, ця історія мала безпосереднє відношення до руху декабристів, що мала начебто підготувати Україну до повстання і “представляла в найкращім світлі блискучу добу гетьманів”³¹. Особистість Д.М.Бантиша-Каменського, процес створення першої синтетичної праці з історії України, роль у цьому процесі М.Г.Рєпніна-Волконського зацікавили Д.І.Дорошенка, який пізніше написав дві студії з цього питання: “Князь М.Рєпнін і Д.Бантиш-Каменський (сторінка з українського громадського життя першої чверті XIX століття)” та “Бантиш-Каменський і його “История Малой России”, про яку існують згадки як у попередньому творі, так і в працях сучасних дослідників³². В першій студії, що була видана у 1929 році, Д.І.Дорошенко переглянув своє ставлення до суспільно-політичних поглядів автора твору, визначивши за мету написання “Истории Малой России” - “...дати образ української історії ... піддержати українську історичну традицію, поставити домагання українського автономізму на правно-історичний ґрунт”³³.

Довгий час по тому ім'я Д.М.Бантиша-Каменського майже не згадувалось у науковій літературі, або не йшлося про його суспільно-політичні погляди. Із середини 50-х рр. у радянській історіографії це ім'я вже став супроводжувати ідеологічний ярлик “монархіста” та “представника своєрідного українського дворянського націоналізму”³⁴. У другій половині 50-х років найважливіша спроба дослідити творчість Д.М.Бантиша-Каменського була зроблена М.І.Марченком у його книзі “Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)”³⁵, де він намагався прослідкувати еволюцію суспільно-політичних поглядів на ґрунті аналізу видань твору, визначити історичні погляди автора “Истории Малой России”, розглянути позитивні та негативні сторони книги. На наш погляд, підхід до оцінки М.І.Марченком творчості Д.М.Бантиша-Каменського не може бути однозначним. Умови роботи дослідника в атмосфері тоталітарного політичного режиму, засилля ідеологічних штампів та ярликів не дозволяли зробити аналіз достатньо повним. Але Марченко, на нашу думку, зумів підійти не стільки до проблеми виявлення суспільно-політичних поглядів автора “Истории Малой России”, скільки до визначення впливу на суспільство матеріалу книги, відчувши протиріччя у визначених ним поглядах Д.М.Бантиша-Каменського та її змісті. Саме тому М.І.Марченко визначає концепцію автора книги як виразно монархічну, вірогідданську щодо російського царизму³⁶, водночас самого Бантиша-Каменського вважає виразником дворянсько-автономістичної тенденції в українській історіографії першої половини XIX ст., особливо при роботі над першим виданням³⁷, протиставляючи при цьому монархізм автономізму. Тобто, на наш погляд, можна говорити про те, що М.І.Марченко підійшов до проблеми співвідношення суспільно-політичних поглядів Д.М.Бантиша-Каменського та поглядів тієї частини українського дворянства, які були патріотами своєї батьківщини, але водночас виступали за надання автономії Україні у складі Росії. При цьому їх погляди на державний устрій України не виключали монархізму. Робота М.І.Марченка, на жаль, не позбавлена багатьох прикрих неточностей. Так, аналіз еволюції історичних поглядів автора “Истории Малой России” звівся, фактично, до помилкового висновку щодо зміни його суспільно-політичної орієнтації внаслідок політичних подій середини 20-х років XIX ст., що “всент розвіяли автономізм і кинули автора в обійми з великоросійським абсолютизмом”³⁸. Цей висновок базувався серед іншого на

наявності присвяти другого видання імператору Миколі I (при чому не враховувалась присвята першого видання Олександрю I). Між тим, дослідником було зроблено найповніший на той час загальний аналіз конкретно-історичних поглядів Д.М.Бантиша-Каменського³⁹, частково проаналізована джерельна база твору, при чому наголошувалося на некритичному використанні в книзі “Исторії Русів”⁴⁰. Важливим є, на наш погляд, висновок М.І.Марченка про те, що Д.М.Бантиш-Каменський працював переважно як аматор, без привілеїв і мав власний погляд на предмет вітчизняної історії⁴¹. Відомо, що перше видання книги було написане на замовлення князя М.Г.Рєпніна-Волконського, але подальша творча доля дослідника була достатньо незалежною, щоб говорити про відзеркалення у творі поглядів його автора. Говорячи про незалежність Д.М.Бантиша-Каменського від офіційної влади, ми маємо на увазі відсутність фінансування видання його творів, більшість з яких видавалась завдяки проведенні на них передплаті.

У 60-80-і рр. у радянській історіографії творчість Д.М.Бантиша-Каменського не викликала жодних дискусій, не говорячи про спеціальні дослідження. Автори статей в енциклопедичних виданнях та узагальнюючих історіографічних працях відзначали реакційний монархічний характер його поглядів та цінність документальних додатків до “Истории Малой России”⁴². Внесок Д.М.Бантиша-Каменського в розвиток вивчення слов'янських народів із зазначенням лібералізму поглядів було визначено в словнику “Славяноведение в дореволюционной России”⁴³.

Крім вищезазначених, характеристика деяких аспектів творчості Д.М.Бантиша-Каменського знаходилась також у дослідженнях, присвячених вивченню творчості того чи іншого історика⁴⁴, з частиною яких ми не можемо погодитись⁴⁵.

У кінці 80-х - на початку 90-х років, в умовах зміни історичної ситуації та історичної концепції, стали змінюватись підходи до багатьох проблем історії України та, відповідно, до аналізу творчості істориків України. У цей час з'являється низка нових біоісторіографічних досліджень, у тому числі й з української історіографії другої половини XVIII - першої половини XIX ст.⁴⁶, серед яких - невеликі дослідження В.Замлинського та С.Павленко, присвячені вивченню життя та творчості Д.М.Бантиша-Каменського⁴⁷, факсимільне видання “Истории Малой России” (з видання 1903 року) із передмовою О.І.Гуржія⁴⁸, а також ряд праць загального характеру з різноманітної проблематики, автори яких розглядали творчість Д.М.Бантиша-Каменського з точки зору різних її аспектів⁴⁹. На жаль, для частини дослідників був характерний підхід до аналізу історичних та суспільно-політичних поглядів Д.М.Бантиша-Каменського без урахування їх еволюції, лише за другим виданням “Истории Малой России”⁵⁰, частина досліджень не позбавлена прикрих неточностей⁵¹, а деякі є вираженням застарілих поглядів, компіляцією праці М.І.Марченка⁵².

Серед нових досліджень про життя та творчість Д.М.Бантиша-Каменського значне місце посідають твори В.В.Кравченка⁵³, якому вдалося створити найповнішу творчу біографію історика, проаналізувати його історичні та суспільно-політичні погляди з урахуванням більшої частини творчого доробку та нових архівних матеріалів. Важливо, що В.В.Кравченко прагнув оцінити творчість Д.М.Бантиша-Каменського за історіографічними та сучасними науковими критеріями. Дослідник прийшов до багатьох висновків, із якими не можна не погодитись. Так, він вважає, що за поглядами на монархію Д.М.Бантиш-

Каменський був прихильником "просвітницького абсолютизму", коли монарх керується в своїй діяльності інтересами країни та підданих, а громадяни базують свою вірнопідданість на принципах дворянського кодексу честі, тобто, що історик, будучи прихильником монархії, водночас не цурався ідеї правової держави. Творам Бантиша-Каменського, на думку дослідника, властиві увага до особистості, прагнення до фактичної повноти викладення матеріалу, релігійність. В.В.Кравченко розглянув методологічні підходи автора "Истории Малой России" до відтворення історії, методик опрацювання джерел⁵⁴. Але, на нашу думку, вимагає уточнення точка зору В.В.Кравченка, яку висловив також радянський дослідник О.І.Комаров⁵⁵ про Д.М.Бантиша-Каменського як російського історика, що ставився до України з позицій російського ліберального дворянства, лише як до землі предків і для якого історія України була, по суті, історією Росії на українському матеріалі⁵⁶. Цю позицію В.В.Кравченко докладно обґрунтував у монографічному дослідженні "Нариси з української історіографії епохи національного Відродження", яке вийшло в світ у 1996 році, зауваживши, що, аналізуючи життєвий та творчий шлях Д.М.Бантиша-Каменського, ми не бачимо в ньому проявів спеціального інтересу до України чи відчуття особливої спорідненості з нею⁵⁷, що автор "Истории Малой России" завжди сприймав Україну як одвічну частину Росії, що в його зображенні Україна нічим не відрізнялась від будь-якої з великоросійських губерній⁵⁸ і що можна розцінювати як непорозуміння твердження деяких попередників про належність Д.М.Бантиша-Каменського до представників українського дворянства і відображення в його творчості ідей чи то націоналізму, чи то сепаратизму⁵⁹. На думку дослідника, більшість його попередників перебільшувала вплив "Історії Русів" на зміст другого видання "Истории Малой России"⁶⁰. У той же час В.В.Кравченко визнає, що Д.М.Бантиш-Каменський поділяв ліберальні та українофільські захоплення свого безпосереднього начальника (М.Г.Рєпніна-Волконського - А.А.) і робив це цілком щиро, а також що станові, культурні та історичні інтереси лівобережного дворянства з характерними для нього спогадами про політичну автономію, генеалогічними пошуками і підкресленим патріотизмом звичайно ж мали на автора "Истории Малой России" певний вплив⁶¹. У цих твердженнях, на наш погляд, є певне протиріччя, яке вимагає розв'язання.

Таким чином, проблема визначення суспільно-політичних поглядів Д.М.Бантиша-Каменського все ще вимагає уточнення, що неможливо зробити без урахування особливостей суспільного життя України та Росії другої половини XVIII - першої половини XIX століття, впливу московського, петербурзького та полтавського оточення історика, більш детального аналізу точки зору дослідника на конкретно-історичні проблеми, характеристик політичних діячів, наведених в "Истории Малой России" і багатьох інших факторів, що могли мати вплив на політичну орієнтацію історика.

Суспільно-політичне життя українців колишньої Гетьманщини на зламі XVIII - XIX століть досліджене сьогодні в працях багатьох відомих українських істориків - М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Оглоблина, М.Драгоманова, І.Лисяка-Рудницького та інших. Період другої половини XVIII - першої половини XIX ст. не випадково названий ними національним Відродженням, із яким пов'язані злет українського патріотизму, зростання інтересу до вітчизняної історії, культури, етнографії і, що в даному випадку не є протиріччям, вірнопідданство частини українського дворянства російському

престолу при прагненні автономного устрою для України. Монархізм цей, на думку М.Драгоманова, ні в якому разі не можна пов'язувати з нестачею національної української свідомості⁶². При цьому більша частина українського шляхетства мала високий рівень освіти, їй були знайомі і властиві європейські ідеї демократизму та лібералізму. Нашадки колишньої козацької старшини, вони намагались легітимним шляхом відродити Козацьку Державу, одним із кроків до чого були ті історичні праці, що оспівували козацьке минуле краю, причому автори другої половини XVIII - першої половини XIX ст., на думку І.Лисяка-Рудницького, відзначались куди сильнішою українською державницькою свідомістю, ніж їхні народницькі "наслідники" другої половини століття⁶³. Поява історичних творів була пов'язана, як зазначалося вище, також із суспільною, національною потребою українців усвідомити самих себе, своє місце в рідній та світовій історії, своє майбутнє. Саме тому такі знавці української історії та збирачі приватних історичних збірок, як А.Чепа, В.Чарниш, В.Полетика та інші - здебільшого безперечні дворяни й великі дідачі⁶⁴ - у своїй діяльності керувались патріотизмом, який вимагав від них і захисту прав українського дворянства, і розуміння необхідності створення "...полных бытописаний отечества нашего..."⁶⁵. В оточення цих патріотів і потрапив Д.М.Бантиш-Каменський у Полтаві 1816 року. Дружба з І.П.Котляревським, В.В.Капністом, М.Г.Рєпніним-Волконським, спілкування з іншими прихильниками автономізму не могли не залишити сліду в свідомості людини навіть зі сформованими іншими поглядами. Як формувались погляди історика? Більшість дослідників, за винятком В.В.Кравченка, або взагалі ігнорувала це питання, або відзначала вплив на формування поглядів Д.М.Бантиша-Каменського авторитету його батька, М.М.Бантиша-Каменського, зазначаючи, що після ранньої смерті матері майбутній історик виховувався також в сім'ї сенатора О.Г.Тєплова, друга батька⁶⁶. В.В.Кравченко більш глибоко розглянув дане питання, окресливши коло друзів Миколи Миколайовича, які були добре знайомі й Дмитру Миколайовичу, серед яких були І.М.Болтін, О.І.Мусін-Пушкін, М.П.Рум'янцеv та інші - "цвіт російського дворянства, освічені консерватори на зразок англійських торі, чия відданість ідеям російського православ'я і самодержавства дорівнювала лише їхній прив'язаності до некоронованої столиці імперії - Москви", "бастион російської державницької національної історико-патріотичної традиції"⁶⁷. Саме тому, на думку дослідника, як історик Д.М.Бантиш-Каменський стояв в одному ряду з тими російськими чиновниками, краєзнавцями, збирачами пам'яток старовини, котрі, потрапивши на Україну, займалися вивченням її сучасного і минулого, а за своїм походженням, вихованням, суспільно-політичними та історичними поглядами він ніколи не належав до середовища патріотично настроєних українських істориків⁶⁸. На нашу думку, такий підхід не враховує багатьох чинників формування суспільно-політичних та історичних поглядів Д.М.Бантиша-Каменського, фактичного змісту твору, визначення його впливу на сучасне суспільство. Необхідно підходити для дослідження цієї проблеми не тільки на ґрунті вживаних в книзі епітетів, характеристик, а більшу увагу приділяти фактам, наведеним у книзі. Тільки таким чином, на нашу думку, можна більш точно визначити погляди автора "Истории Малой России". Тому ми вважаємо, що виявлення їх можливо лише при врахуванні всіх складових процесу формування свідомості дослідника, а також детального аналізу історичних поглядів,

що простежуються за виданнями "Истории Малой России", визначення впливу на зміст книги інших історичних творів, у першу чергу "Исторії Русів".

Щоб реконструювати процес формування суспільно-політичних поглядів Д.М.Бантиша-Каменського, будемо намагатись врахувати всі чинники, що так чи інакше на цей процес впливали. Як зазначалося вище, більшість дослідників життя та творчості історика відзначали великий вплив батька, Миколи Миколайовича Бантиша-Каменського. Цей вплив безперечний, про що є багато свідчень. Відомо, що Микола Миколайович народився на Україні, в Ніжині. З боку батька походив із молдавських родин, що в 1711 році опинились у Російській імперії. По матері - із українсько-молдавського роду Зертисів-Каменських. Дід М.М.Бантиша-Каменського Стефан Зертис знаходився на службі у І.Мазепи, але залишився вірним Петру, про що майбутній історик України чув від батька і зафіксував у книзі⁶⁹. М.М.Бантиш-Каменський кілька років навчався у Київській академії, з якою пізніше, вже перебуваючи у Москві, не втрачав зв'язків, збираючи пожертви у вигляді літератури для її бібліотеки тощо⁷⁰. Його наукові зацікавлення теж були певною мірою пов'язані з Україною. Вірогідно, що він ніколи не приховував свого походження, тому що в спогадах іноді його називають "малоросом"⁷¹. Тобто, він належав до тих українців, які вірною службою на користь російської держави заробляли на життя, але ніколи при цьому не забували про батьківщину. Серед друзів М.М.Бантиша-Каменського теж було багато подібних йому вихідців із українських земель, або людей, чия доля певним чином була пов'язана з Україною, до яких належав і голова родини, в якій виховувався Дмитро Миколайович - Олексій Григорович Теплов, що був сином відомого Григорія Теплового. До речі, й доля П.Рум'янцева - батька керівника широко відомого літературно-наукового гуртка М.П.Рум'янцева довгий час була пов'язана з Україною, і, як відомо, певний період він був прихильником українського автономізму. Враховуючи те, що, за думкою І.І.Колесника, розумові зусилля інтелектуалів бездержавних народів були пов'язані зі специфічними формами існування культурної і наукової діяльності у вигляді "неформальних об'єднань" - спочатку своєрідних земляцтв у столичних центрах Російської імперії, потім таємних масонських лож, революційних товариств, літературних салонів у панських резиденціях, маєтках дідачів - меценатів колишньої Гетьманщини⁷², можна припустити, що в тогочасній Москві ці та інші вихідці з України ніколи не забували про неї. Тобто, на нашу думку, ствердження про виключно російські впливи на процес формування суспільно-політичних поглядів Д.М.Бантиша-Каменського є безпідставним. Автор "Истории Малой России" ставився до України як до землі батька, але з величезною пошаною. Як відомо, монархізм Д.М.Бантиша-Каменського поєднувався з поширеними тоді ліберальними поглядами, що сприяли розвитку інтересу до української історії у багатьох "справжніх" росіян, серед яких найвідоміші - К.Рилєєв, О.Пушкін, частина творів яких була присвячена темам, пов'язаним з Україною. Ще М.Драгоманов підкреслював вплив цих творів на процес формування української національної свідомості⁷³. Тому доцільно розглянути погляди Д.М.Бантиша-Каменського на деякі конкретні проблеми історії України (більш глибокий аналіз яких буде зроблено нижче), їх еволюцію на ґрунті порівняльного аналізу першого та другого видань книги.

Підхід до періодизації історії України, на наш погляд, допомагає в оцінці суспільно-політичних поглядів дослідника. В обох виданнях "Истории Малой России"

відсутнє пояснення періодизації історії України, тому, на нашу думку, можна вважати, що структура кожного видання певною мірою відзеркалює погляди історика на це питання. Видання 1822 року складалось із чотирьох частин. Перша охоплювала період від початків державності до першого гетьманування Ю.Хмельницького, при чому найдавніша історія (включно до Визвольної війни) висвітлена дуже стисло, що пов'язане з поширеною думкою, якої притримувався й Д.М.Бантиш-Каменський, про єдність давньої української історії з російською та польською⁷⁴. Центральне місце в цьому розділі займають події Визвольної війни. Друга частина висвітлювала події за гетьманів від Я.Сомка до І.Самойловича, тобто період, пізніше названий "Руїною". Третя частина була повністю присвячена діяльності І.Мазепи. Четверта - змальовувала події в Україні від гетьманування І.Скоропадського до скасування гетьманської влади К.Розумовського. Друге видання мало поділ на три частини: в першій висвітлювався період від розселення слов'ян до 1654 року, у другій - від Переяславської ради до кінця гетьманування І.Самойловича, у третій - від опису діяльності І.Мазепи до скасування гетьманської влади. Отже, можна говорити про розподіл Д.Бантишем-Каменським української історії на три основні періоди: 1-й - від найдавніших часів до гетьманування Б.Хмельницького включно, 2-й - "Руїна", 3-й - поступовий наступ на автономію України з боку царату, але трактувати погляди історика на ґрунті подібної періодизації можна по-різному. Якщо вважати Д.Бантиша-Каменського представником російського державницького напрямку історичної науки, то перший період можна розцінювати як висвітлення боротьби українського народу проти ворогів за возз'єднання з Росією, другий - змалювання постійних зрад гетьманів, що пізніше призвели до скасування гетьманської влади, третій - фіксація занепаду неспроможної до існування української державності. Але зміст книги не дає погодитись із подібним трактуванням, на чому більш детально ми зупинимось нижче.

Як і в більшості українських історичних творів XVIII ст., в "Истории Малой России" центральне місце посідає висвітлення історії козацтва та козацької державності. У творі не відчувається різниця між поняттями "козак" та "малоросіянин". При цьому історик до козацтва в цілому ставиться позитивно, відзначаючи демократизм козаків⁷⁵, високо цінує їх як силу, що здатна боротись за визволення своєї землі. Лідери козацько-селянських повстань кінця XVI - першої половини XVII ст. - К.Косинський, С.Наливайко, П.Бут та інші - оцінюються в творі як герої, що боролись за віковічні права свого народу. Розглядаючи причини цих повстань, Д.Бантиш-Каменський у першу чергу називає утиски православ'я та гноблення селян і козаків із боку польського панства: збільшення панщини, великі сплати тощо⁷⁶. Українське козацтво для автора "Истории Малой России" як і для багатьох його попередників поділяється на власне "малоросійських" козаків та на запорожців, причому цей розподіл з'являється у тексті книги вже після подій Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького. І лише коли Запоріжжя стає джерелом неспокою та небезпеки для російського уряду, з'являються його негативні оцінки. У той же час в обох виданнях книги не приховувались коливання російського уряду з вирішенням питання військової допомоги Україні: "...Российский двор, сохраняя союз свой с польским, ласкал Хмельницкого обещаниями, удерживал его ... от подданства турецкого или крымского"⁷⁷, а також пошуки Б.Хмельницьким іншого захисту, крім Росії: "...тогда о себе инако, я, Гетман, и войско промыш-

ляти будем...”⁷⁸. Для твору в цілому характерне прагнення подати події об’єктивно, на ґрунті широкого використання різноманітних джерел. Тракткування ж подій, на нашу думку, не могло у той час, навіть за ліберального Олександра І, бути іншим: книга готувалась до друку, а не для поширення в анонімному рукописному варіанті. Важливо, що її автор прагнув зробити твір об’єктивним. Саме тому в політичних портретах Ю.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепи можна знайти позитивні риси, а в тексті знайшли відображення обмеження в політичному та економічному житті України, які вона зазнавала від російського уряду, описані зловживання з боку російських чиновників - О.Меншикова⁷⁹, П.Толстого⁸⁰ та інших, на чому ми більш детально зупинимось нижче. Таких матеріалів в книзі поміщено дуже багато, особливо в описі подій після смерті Мазепи. Серед джерел при цьому досить часто використовувалась “Історія Русів”, на чому, на наш погляд, потрібно зупинитись більш детально. Вплив “Історії Русів” на “Історию Малой России” Д.Бантиша-Каменського визнавала більшість дослідників, які зазначали некритичний підхід історика до цього твору, на чому ми зупинялись вище. В.В.Кравченко, внаслідок проведеного аналізу, прийшов до висновку про перебільшену оцінку цього впливу⁸¹.

На нашу думку, ставлення Д.Бантиша-Каменського до “Історії Русів” не було однозначним. Ми згодні з В.В.Кравченком у тому, що архівіст і знавець документальних джерел Д.Бантиш-Каменський не міг не помітити недоліків “Історії Русів”, на що вказав сам, називаючи її, як і інші літописи, “мутним джерелом”⁸². Але, як зазначав І.Крип’якевич, він вважав автором твору “преосвященного Кониського”, авторитет якого став одним із чинників широкого використання рукопису в книзі⁸³. Крім того, її поширення у 20-х роках (яке почалось, можливо, з примірника, отриманого істориком від С.Ширяя⁸⁴) сприяло зростанню її популярності в ліберальних колах. Саме в порівнянні з “Історією Русів”, яка насичена виразно змальованими картинками боротьби за волю, портретами борців за неї, твір Д.Бантиша-Каменського виглядав “безцвітний”, хоч і вигравав із наукової сторони, що в свій час підкреслював М.С.Грушевський⁸⁵. Але “Історія Русів” була відомою лише в рукописі без перспективи повного видання протягом невизначеного часу. О.Пушкін, отримавши її від М.Максимовича, розпочав роботу над створенням історії України, що не була закінчена, на думку дослідників життя та творчості поета, саме через появу другого видання “Истории Малой России”, в яке були включені з “Історії Русів” великі цитати⁸⁶. Причина відмови поета продовжувати роботу над “Історією України”, на наш погляд, крилася не в небажанні протистояти “офіційному”⁸⁷ історичному, а в довірі фаховим здібностям Д.Бантиша-Каменського, з творчістю якого Пушкін був добре знайомий, використовував його праці при роботі над “Полтавою”, а пізніше - над іншими творами⁸⁸. Ця відмова певною мірою свідчить про те, що поет погодився з тим трактуванням історичних подій та образів, яке знайшло місце в “Истории Малой России” другого видання. Що ж змінилось у творі внаслідок використання “Історії Русів”? У загальній концепції української історії - власне нічого. Але було підсилене національне звучання “Истории Малой России” завдяки включенню великих цитат: промови І.Мазепи при переправі через Десну⁸⁹, промови Полуботка та його розмови з Петром І⁹⁰ тощо. Тому, на наш погляд, використання Д.Бантишем-Каменським “Історії Русів” підсилило національне звучання твору, хоч і зашкодило певною мірою його науковому рівню.

У друге видання “Истории Малой России” були включені нові розділи, серед яких найважливішим для розкриття проблеми суспільно-політичних поглядів, є сорок шостий - в якому було поміщено матеріал з української етнографії, станового устрою та системи управління. Сама поява даного розділу свідчить про те, що Д.Бантиш-Каменський сприймав Україну як територію, населення якої, з його традиціями, звичаями та обрядами, значно відрізнялось від Росії. Важливим, на наш погляд, є висновок Д.М.Бантиша-Каменського, зроблений в цьому розділі стосовно української мови, в якому, як і більшість його сучасників, все ще не відрізняючи поняття “мова” та “наріччя”, наголошує на її давності, наявності численних діалектів, взаємодію з іншими слов’янськими мовами. Відмінності від російської мови простежуються, на його думку, вже в давньоруських історико-літературних пам’ятках⁹¹.

Звичайно, всі видання “Истории Малой России” мали присвяту монарху: перше - Олександру І, друге та третє - Миколі І. Можливо, це було пов’язане не тільки з монархізмом Д.М.Бантиша-Каменського, а й певною мірою дозволяло зменшити тиск цензури. Можна припустити, що саме тому при забороні в середині 30-х років поміщати в “Словаре...” опис стрілецької страти в біографії Петра І, в другому виданні книги містилась “укоризна” історика за “... жестокое обхождение его (Петра - А.А.) с представителями малороссии и с казаками, коих он изнуял тяжкими работами...”⁹². Опис подій, як це буде більш детально розглянуто нижче, свідчить не на користь російської державної влади, бо історик не приховує ніяких фактів стосовно утисків з боку царату. Виходячи з необхідності створити історичний твір, що має бути надрукований, а тому події в ньому мають бути відповідним чином висвітлені, Д.М.Бантиш-Каменський намагається пояснити дії російського уряду, називаючи причини впровадження останнім антиавтономних заходів: “...беспрестанная измена гетманов, оказываемая полковыми и даже сотенными военачальниками, злоупотребления, беспорядки в судебных местах, бунты запорожцев...”⁹³. Одночасно в тексті твору він наводить дані, що можуть виправдати подібні дії українців.

В “Истории Малой России” Д.М.Бантиш-Каменський розглядає широке коло конкретно-історичних проблем історії України, що дає можливість більш точно визначити його історичні та суспільно-політичні погляди. Проведений порівняльний аналіз видань книги показав, що зміни в змісті книги відбулися внаслідок роботи історика лише над другим виданням. Тому можна говорити про певну розбіжність думок, висловлених в першому та другому виданнях, використовуючи також текст видання книги 1993 року, як ідентичний з текстом “Истории Малой России” 1830 року.

Перше видання не містило в собі давньої історії України. У другому питанні етногенезу слов’ян було пов’язане з трактуванням цієї проблеми М.М.Карамзіним, на думку якого вони прийшли на землі України від Дунаю. Подібну думку висловив і Д.М.Бантиш-Каменський⁹⁴.

Трактування історії Київської Русі в другому виданні в цілому дуже подібне до твору М.М.Карамзіна, відомості з якого доповнювались з творів інших авторів. В питанні державотворення у східних слов’ян Д.М.Бантиш-Каменський був прихильником норманської теорії, відзначаючи позитивні риси введення “единовластия” у слов’ян, що припинило усобиці і дало можливість протистояти іноземним загарбникам. Аскольда і Діра історик вважав варяго-русами, у яких князь Олег відібрав владу. Притримуючись точки зору про спільне коріння російського та

українського народів, він вважає, що українські землі були "...впоследствии судьбою отторжены от российского достояния и снова присоединены к оному под названием Малороссии..."⁹⁵. Пізніше, при викладі подій Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького, він розвиває цю думку. При цьому Д.М.Бантиш-Каменський вживає поняття "Русь" і "Росія" як синоніми, як і поняття "россияне" та "малороссияне", особливо стосовно подій Литовсько-Польської доби.

Історія Київської Русі розглядалась лише в другому виданні, причому основна увага дослідника була зосереджена на стислому описі політичних подій, трохи більше місця відводилось історії церкви та історії культури того часу.

Історик не вдавався до глибокого аналізу причин феодалної роздробленості, визначаючи їх відповідними тогочасному рівню розвитку історичної науки. Головною причиною він вважав неправильну тактику наслідування удільних князівств між синами великого князя, що призвело до початку "...междоусобных браней князей удельных..."⁹⁶. Послабленню окремих князівств також сприяли, на думку дослідника, вторгнення половців.

Монголо-татарська навала для Д.М.Бантиша-Каменського, як відзначалось вище, була наслідком волі Проведіння, яке було роздратоване усобицями між князями⁹⁷. Вплив її на подальшу історію, на думку автора "Истории Малой России", був суто негативний: вона призвела до занепаду економіки, культури країни, зруйнування міст та сіл. Одним з наслідків монголо-татарської навали, на думку дослідника, була неспроможність протиставитись литовському вторгненню, яке Д.М.Бантиш-Каменський, не підтримуючи точку зору М.М.Карамзіна про мирний характер входження українських земель до складу Литовської держави, вважав завоюванням. Діяльність правителів Литовської держави – Гедіміна, Ольгерда історик оцінює позитивно, бо вони зберігали права підкореного народу, не забороняли православну віру⁹⁸. Кревську унію Д.М.Бантиш-Каменський оцінює як шлюб за державним інтересом, в заключенні якого велику роль зіграли польські магнати, тому унія була вигідна, в першу чергу, Польщі, але вже через неї православні стали потерпати від тиску з боку католицької церкви⁹⁹.

Характеризуючи політичне становище українських земель у складі Великого Князівства Литовського в другому виданні книги Д.М.Бантиш-Каменський користувався кількома творами попередників – "Історією Русів", "Історією государства Российского" М.М.Карамзіна та "Історією о возникшей в Польше унии" М.М.Бантиша-Каменського. На його думку, "...малороссияне, управляемые князьями литовскими, приняли в то время и обычаи своих властелинов..."¹⁰⁰, маючи на увазі наявність станової демократії: виборність посадових осіб і сенаторів, використання рангового землеволодіння. Історик підкреслив рівноправ'я православної та католицької релігій, ведення судочинства в Литві "...на русском языке..."¹⁰¹. Описуючи процес розподілу земель Русі між Росією, Литвою та Польщею, історик подає опис адміністративних змін, що відбувались. Він називає землі, що входили до Польщі та поділялись на воєводства, яких в 70-х роках XV століття було чотири: Київське, Руське, Подільське, Белзьке, частина українських земель, зокрема Стародуб, входили до Смоленського воєводства. Д.М.Бантиш-Каменський називає відомі йому документи, що підтверджували судовий устрій та наявність місцевого самоврядування українських земель у складі Великого Князівства Литовського, що давало читачеві можливість його порівняння з становищем українських земель у складі Речі Посполитої.

В обох виданнях "Истории Малой России" відсутній аналіз або просто поширений опис входження українських земель під владу Речі Посполитої: на нашу думку, Д.М.Бантиш-Каменський уявляв його як поступовий процес злиття двох держав – Литовської та Польської, який мав для українських земель, на його думку, негативне значення як в економічному, так і в політичному та культурному значенні. Особливу увагу при цьому дослідник приділяв висвітленню релігійних проблем населення України, але водночас відзначав і економічне гноблення.

У другому виданні висвітлення історії цього періоду також було розширене за рахунок матеріалу про Берестейську унію, діяльність братств, політичних та культурних діячів, що боролись за православ'я: князів Острозких – Костянтина Івановича, Василя-Костянтина Костянтиновича, преподобного князя Федора. Тут же містилась і негативна оцінка діяльності представників польської католицької та української покаяної шляхти. Включені були також відомості про розвиток української культури.

Як зазначалось вище, центральне місце в творі Д.М.Бантиша-Каменського, як і у більшості попередників, займає історія козацтва. В обох виданнях він розглядає проблему походження козацтва, висловлюючи різні точки зору. Так, в першому виданні він вважає часом виникнення козацтва кінець XV століття і цілком слушно головною причиною виникнення козацтва бачить утиски польських феодалів щодо жителів українських земель, а також утиски православної віри: "...Поляки, владея отторженными от России областями, стали впоследствии угнетать тамошних поселян и чинить Россиянам разные утеснения в свободном отправлении исповедываемой ими Греческой веры, что самое заставило многих молодых людей удалиться оттуда в исходе XV столетия к низовым странам реки Днепра..."¹⁰². Подальший процес формування козацтва носив, на думку дослідника, інтернаціональний характер і відбувався завдяки поповненню за рахунок втікачів з українських та інших земель: "...Число сих воинов ежегодно умножалось: со всех сторон стекались к ним товарищи: из России, Польши, Молдавии, Валахии, Булгарии и даже от самих Татар..."¹⁰³. Д.М.Бантиш-Каменський відзначав демократичний устрій життя козаків: "...между тем, как несчастные жители отторженных от России областей, управляемые Литовскими законами, стонали под владычеством Польских Воевод, Каштелян и других Урядников, поселившиеся на свободных землях Козаки судились между собою от своих старших и имели свои уряды..."¹⁰⁴.

В другому виданні точка зору на цю проблему Д.М.Бантиша-Каменського змінюється. Він стає прихильником поширеної в той час "кавказької" теорії походження козацтва: "...козаки, должно думать, переселились за Днепр с Кавказа, где ныне обитают Черкессы, народ воинственный, упражняющийся в разбоях..."¹⁰⁵. На користь цієї гіпотези, на думку історика, свідчить "...одно название, одинаковый нрав, одинакая склонность к набегам..."¹⁰⁶. Думка щодо часу виникнення козацтва, по суті, не змінюється – в другому виданні історик зазначає, що воно виникло не раніше XV століття¹⁰⁷. Щодо подальшого процесу формування козацтва, то тут зберігається думка про зростання війська за рахунок того, що "...принимали они в сотоварищество свое всех беглых людей и по соседству с Южной Русью, увеличивая число свое нашими соотечественниками..."¹⁰⁸. Цікаво, що в даному випадку Д.М.Бантиш-Каменський "соотечественниками" називає українців, вірніше, вихідців з Південної Русі, що, між тим, не протирічить його ставленню до українців, як південних росіян. Подібне співвідношення українців з

росіянами, так званий (за визначенням Ю.Венеліна) “россизм”, було, як довів В.В.Кравченко, характерним для багатьох представників обох народів, що не заперечувало прихильності частини українського шляхетства до автономії України.¹⁰⁹ Розповідаючи про походження козацтва, Д.М.Бантиш-Каменський приводить у “Примітках” дані про спроби інших дослідників за допомогою етимології слова “козак” визначити походження козацтва, відзначаючи, що це вони роблять “...весьма забавным образом...”¹¹⁰. При цьому в обох виданнях він стверджує, що слово “козак” – татарського походження, що, за першим виданням, перекладалось як назва легкоозброєного “воина”, вершника, а також того, “...кто у другого на войну нанимается...”¹¹¹ і пізніше так називались всі “...военнослужащие в Малой России...”¹¹². В другому виданні Д.М.Бантиш-Каменський додає, що назву цю “...приняли днепровские островитяне от татар, желая дать средство Сигизмунду I оправдать себя, подобно Магомету, на случай жалоб султана или хана Крымского...”¹¹³. Притримуючись точки зору про надання легітимності діям козаків Стефаном Баторієм, він в обох виданнях наголошує на цьому факті¹¹⁴.

Як відзначалось вище, Д.М.Бантиш-Каменський високо цінував козацтво як силу, що здатна боротись за визволення своєї землі. Лідери козацько-селянських повстань кінця XVI - першої половини XVII століття – К.Косинський, С.Наливайко, П.Бут та інші – оцінюються в творі, як герої, що боролись за віковічні права свого народу. Розглядаючи причини козацько-селянських повстань, Д.М.Бантиш-Каменський в першу чергу називає утиски православ'я та гноблення селян та козаків польським панством: збільшення панщини, велику ренту тощо¹¹⁵.

Українське козацтво, як зазначалось вище, для Д.М.Бантиша-Каменського поділяється на малоросійських козаків та запорожців, причому цей розподіл частіше використовується при висвітленні подій Визвольної війни. До малоросійських козаків він часто відносить реєстрових, але в більшості випадків ця назва традиційно для української історіографії XVIII – початку XIX століття використовується для визначення в цілому населення України або його частин. Запорожці сприймалися Д.М.Бантишем-Каменським дещо відокремлено від основної маси українців. Їх життя, побут, звичаї, устрій Січі викликали зацікавленість і у читачів, вірогідно тому дослідник включив у друге видання книги окремий розділ, що висвітлював особливості життя в Запоріжжі. Цей матеріал був перекладом відповідної частини твору Г.Л. де Боплана разом з малюнком човна – запорозької “чайки”. Оцінка запорожців в книзі в цілому нейтральна і стає негативною лише при описі подій, що пов'язані з виступами проти уряду.

В “Истории Малой России” поміщені характеристики відомих діячів історії України, що були пов'язані з козацтвом: Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Сірка, перших гетьманів. Їх характеристики достатньо повні і, в цілому, позитивні. Особливе місце в цій “галереї портретів” займає постать Петра Сагайдачного. Д.М.Бантиш-Каменський був одним з перших дослідників, що звернувся до висвітлення його діяльності і зумів зробити це на достатньо високому рівні для свого часу.

Одне з центральних місць твору займає висвітлення подій Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького. Поняття “причини війни” Д.М.Бантишем-Каменським не виділяється, але, описуючи час так званого “золотого спокою”, він фактично їх розкриває, називаючи утиски, яких зазнавало населення України в соціально-економічному та релігійному житті¹¹⁶. Серед причин війни він

велике значення надає особистому конфлікту між “Чаплицьким” (Чаплицьким – А.А.) та Б.Хмельницьким, який, на його думку, підштовхнув останнього до рішучих дій. Розвивається тут певною мірою й точка зору, що існувала в вітчизняній історіографії, про легітимність початку війни, пов'язану з листом короля, що зберігався у Барабаша.

Особистісні якості Б.Хмельницького оцінюються Д.М.Бантишем-Каменським дуже високо. Спираючись на документи, історик показав його як талановитого політика, полководця, дипломата.

Цінуючи мир в країні, в цілому засуджуючи війну, яка неминуче веде до занепаду економічного та культурного життя, Д.М.Бантиш-Каменський високо оцінював і діяльність людей, що прагнули до встановлення злагоди та миру на українських землях, зокрема діяльність дипломата Адама Киселя, який в обох виданнях “Истории Малой России” постає розважливою людиною, спокійної вдачі, що докладала максимум зусиль для встановлення миру між Хмельницьким та польським королем¹¹⁷.

Цікавим, на наш погляд, є дослідження Д.М.Бантишем-Каменським дипломатичних стосунків адміністрації Богдана Хмельницького з урядами різних країн, оцінка політики дипломатичних партнерів України. З викладу подій в обох виданнях книги стає зрозумілим, що Росія зайняла позицію вичікування, побоюючись відверто вступати до війни: “...Российский двор, сохраняя союз свой с польским, ласкал Хмельницкого обещаниями, удерживал его пересылками, дарами от подданства турецкого или крымского...”¹¹⁸. На підставі документальних джерел Д.М.Бантиш-Каменський описує контакти Б.Хмельницького з іншими країнами, а також те, що гетьман погрожував російському уряду в разі продовження невтручання Росії у війну віддати України в інше підданство: “...тогда о себе инако, я, Гетман, и войско промыслили будем...”¹¹⁹. Важливим, на наш погляд, є опис в обох виданнях книги подій, пов'язаних із Переяславською угодою, на який відведено окремий розділ. Д.М.Бантиш-Каменський детально описує всі події, пов'язані з радою: приїзд російських послів у Переяслав, приїзд туди ж Б.Хмельницького, радість народу від звістки про єдність з Росією тощо. Але тут же він підкреслює протиріччя, що виникли під час присяги в храмі, коли Хмельницький звернувся до послів з пропозицією прийняти присягу від імені царя і бояри відмовились це зробити,¹²⁰ описує відмову від присяги частини українського православного духовенства¹²¹. На наш погляд, важливою є вже констатація факту відмови, хоч вона й була оцінена як “...разительные примеры недоверчивости малороссиян и их предводителя...”¹²². Переяславську раду історик оцінює як договір між Росією та Козацькою Державою з зобов'язаннями та обов'язками обох сторін. Цей союз історик оцінює з точки зору користі для Росії, яка без пролиття крові “повернула” собі землі, що містили в собі сто шістьдесят шість міст та містечок, а також придбала шістьдесятитисячне хоробре військо без найменших на те витрат¹²³.

На думку Д.М.Бантиша-Каменського, Б.Хмельницький співробітничав з татарами тільки через брак достатньої військової сили. Це співробітництво було нетривким через постійні зради останніх.

З турецьким двором, на думку історика, Б.Хмельницький вів тонку дипломатичну боротьбу, прагнучи зберегти добрі стосунки ціною найменших для України втрат. Тогочасні політичні проблеми Туреччини завадили Хмельницькому “...вступить в тесный союз с сею державою, почему и принужден он был снова обратиться к Российскому Самодержцу...”¹²⁴.

Найбільше місця в творі займає висвітлення дипломатичної та збройної боротьби з Польщею. В "Істории Малой России" міститься характеристика дій польських королів Володислава та Яна Казимира по відношенню до козацтва. В книзі подано опис битв між українським та польським військом, при цьому симпатії автора, зрозуміло, були на боці козаків. Міститься тут і характеристика окремих лідерів обох військ, аналіз українсько-польських угод. Так, Д.М.Бантиш-Каменський Зборівську угоду оцінює, як важку для Польщі і вважає, що саме це стало причиною її порушення польською стороною¹²⁵. Відповідно Білоцерківська угода була оцінена як важка для України, що, на думку історика, примусило Б.Хмельницького активізувати дипломатичний тиск на Росію¹²⁶.

Події Руїни описуються Д.М.Бантишем-Каменським як період постійної ворожнечі, зрад гетьманів, у чому немало роль відіграла й боротьба між Росією та Польщею. Портрети "малодушного" Ю.Хмельницького, "честолюбного" І.Виговського, П.Дорошенка - тобто, тих гетьманів, що намагались відірвати Україну від Росії та використовували при цьому послуги поляків, змальовані в цілому негативно. Діяльність двох перших отримала таку характеристику, бо вони замість підтримання порядку, влаштованого Б.Хмельницьким для блага співвітчизників, "...соделали из сей страны, благословенной самим небом, поприще междоусобных браней..."¹²⁷. В той же час оцінка діяльності П.Дорошенка не така однозначна. По-перше, Д.М.Бантиш-Каменський вважав, що причиною його "зради" був "славний" Андрусівський договір (текст якого історик навів у книзі), що поділив Україну між Росією та Польщею і дозволив полякам знову володарювати на українських землях. Це змусило П.Дорошенка "...или отказаться от начальства, или вести беспрестанную войну с поляками. Он избрал сие последнее..."¹²⁸. По-друге, автор "Истории Малой России" відзначив бажання правобережного гетьмана об'єднати під своєю владою всю територію України, навіть при підтримці Росії. Так, описуючи таємні переговори між посланцем російського царя стряпчим Тяпкіним та митрополитом Тукальським і Григорієм Дорошенком, він наводить зміст умови з українського боку, що "...заднепрские козаки желают быть под высокодержавною рукою его Царского Величества и верно служить ему, если государь не будет определять в их города и местечки воевод и других начальных людей, не велит собирать податей, освободит от всех налогов, не нарушит козацких их вольностей и признает Петра Дорошенко гетманом обеих сторон Днепра..."¹²⁹. Російський уряд на цю пропозицію не погодився. У другому виданні Д.М.Бантиш-Каменський прийшов до висновку, що Дорошенко "...искал независимости, а не подданства..."¹³⁰. По-третє, з татарами П.Дорошенко, на думку дослідника, підтримував стосунки тільки через потребу в військовій силі¹³¹. Як видно з вищенаведеного матеріалу, постать гетьмана Дорошенка вже не є однозначно негативною, для його дій Д.М.Бантиш-Каменський знаходив пояснення.

Високу оцінку отримала діяльність Д.Многогрішного, бо він: "...привел снова страну под мощный скипетр Российских Самодержцев; исходатайствовал тамошним жителям прошение в учиненной ими измене, в прежних преступлениях; подтвердил постановленные с гетманом Богданом Хмельницким статьи, столь важныя для его соотечичей; удалил царских воевод и сборщиков из многих малороссийских городов и доставил разные выгоды нежинским и киевским мещанам..."¹³². Таким чином, можна говорити про те, що історик оцінював позитивно діячів не тільки з точки зору їх лояльності до Росії, а й з точки зору

їх дій по відновленню прав українців. На думку дослідника, Д.Многогрішний, звинувачений в зраді, насправді не зраджував, бо "...не имел никакой причины изменять царю...", а став "...жертвою зависти и злобы..."¹³³, але причини для появи скарги все ж були. Д.М.Бантиш-Каменський вважав, що гетьман був сам винуватцем свого падіння, бо роздав всі посади полковників своїм родичам та друзям, що обурило старшину¹³⁴. Враховуючи тогочасні обставини, історик вважав заслання гетьмана разом з родиною до Сибіру благодіянням царя, який міг би покарати Многогрішного стратою¹³⁵. Позитивно в цілому оцінювалась і діяльність І.Самойловича, що теж став жертвою змови, гетьманування якого позначалось: "...примерною верностию к российскому престолу и редким добродушием, заставлявшим его благодетельствовать даже врагам..."¹³⁶. Друге видання поповнилось розділом XXXI, в якому Д.М.Бантиш-Каменський простежив зміни, що відбулись в економічному житті та політичному устрої українських земель, включаючи Волинь та Поділля, від гетьманування Б.Хмельницького до І.Самойловича. Після опису стану українських міст у цьому розділі міститься огляд змін, що відбулися в системі управління українською державою. Зміст цього розділу наявно демонстрував читачеві, як поступово занепадала гетьманська влада. Дослідник не називав конкретних причин цього занепаду, але в тексті простежується вплив на цей процес російського уряду. Він починається описом структури управління часів Б.Хмельницького, тут поданий перелік привілеїв козацтва (наявність власного старшинсько-козацького суду, звільнення від повинностей, можливість торгівлі, право на землеволодіння тощо). Характеризуючи владу гетьмана за часів Ю.Хмельницького, Д.М.Бантиш-Каменський прийшов до висновку, що вона стала слабнути. Далі в цьому розділі історик проаналізував зміст статейних угод гетьманів, підписаних з Росією. Аналіз Московських статей, проведений дослідником, продемонстрував нові утиски гетьманської влади: розташування в українських містах і на Запоріжжі 11900 озброєних "росіян", заборону "без воли государевой" зноситися з іншими державами, зобов'язання для кожного нового гетьмана їздити в Москву для отримання булави, прапора та "подтвердительной царской грамоты"¹³⁷.

Глухівські статті 1669 року історик оцінив, як вигідні для України, винятком була лише стаття про заборону зносин з іншими державами¹³⁸.

Конотопські статті також "...ограничили власть гетманскую..."¹³⁹, а Переяславські 1674 року остаточно зменшили "...прежнее могущество гетманов..."¹⁴⁰. І хоча Д.М.Бантиш-Каменський пояснив подібні дії російського уряду: "...частые измены гетманов, доносы старшин, шатость умов, непостоянство народа заставили царя, против воли, сделать изменения в статьях 1654 года, неоднократно нарушенных малороссиянами..."¹⁴¹, на наш погляд, висновок про відхід у договірних статтях від Березневих статей і, внаслідок цього, обмеження гетьманської влади, мав велике значення для формування національної свідомості читачів книги.

В образі Мазепи, змальованому Д.М.Бантишем-Каменським в "Истории Малой России", на наш погляд, яскраво відобразилась методика роботи історика, намагання найповніше показати риси, властиві тій чи іншій особистості. Традиційно для сучасної історико-української та російської історіографії І.Мазепа в цілому змальовується негативно. Але, притримуючись принципу про необхідність найповнішої характеристики особистості, історик робить поширений виклад подій, пов'язаних з гетьмануванням Мазепи, з якого, незважаючи на негативні

епітети, на нашу думку, гетьман постає людиною мудрою, талановитою, яка турбується про збереження залишків автономії України. Д.М.Бантиш-Каменський наводить фактичний матеріал, який для вдумливого читача був поясненням причин “зради” старого гетьмана. По-перше, з приведенням фактичного матеріалу видно, що Петро I неодноразово принижував гетьмана, вимагав з України нові податки. Серед дій царя, які, на думку Д.М.Бантиша-Каменського, зачіпали гордість гетьмана – наказ повернутися війську в Батурин від Литовського кордону, наказ виступити українському війську під командуванням польського короля Августа II тощо. Приведене істориком листування між Петром I та гетьманом показувало, що український уряд під час Північної війни знаходився в досить складному становищі: запорожці та певна частина реєстрового козацтва була незадоволена перебуванням України під російським скіпетром під час затяжного ведення військових дій. Незадоволення викликала й сполука Росії (відповідно – й України) з Польщею – Самусь та Палій активно виступали проти такого союзника¹⁴². По-друге, оповідаючи про зраду І.Мазепи, Д.М.Бантиш-Каменський, привівши думки Прокоповича та Голікова про перехід гетьмана на бік Карла XII через любов до красуні-польки княгині Дульської, що була родичкою Станіслава Лещинського і заради якої гетьман, начебто, пообіцяв віддати Україну під Польщу, додає: “...Если верить преданию словесному, не одна любовь, а також неудовольствие на Самодержца Российского побудило гетмана к такому поступку...”¹⁴³ Пояснюючи причину цього незадоволення, Д.М.Бантиш-Каменський розповів про одну з бесід Мазепи з Петром I, коли останній висловив бажання: “...преобразовать козаков в войско строевое, ввести в Украину обычаи российские...”¹⁴⁴. У відповідь на заперечення Мазепи Петро I “...назвал его изменником и, схватя за усы, произнес: нет, пора мне уже за вас приняться...”¹⁴⁵. На думку Д.М.Бантиша-Каменського, цей випадок став однією з головних причин “зради”¹⁴⁶. Таким чином, можна сказати, що автор “Истории Малой России” намагався пояснити дії гетьмана. Цитати з “Історії Русів” та твору Адлерфельда “Військова історія Карла XII”, включені істориком до книги, давали можливість читачеві зрозуміти мету дій гетьмана, а також змальовували його інтелектуальним, привабливим співрозмовником.

Подальший виклад Д.М.Бантишем-Каменським події історії України був розповіддю про те, як Україна все далі йшла шляхом втрати автономії, починаючи з обрання в Глухові гетьмана І.Скоропадського. Привівши свідчення кількох авторів, прийшов до висновку, що Скоропадський став гетьманом через бажання Петра I, котрий, після переходу Мазепи на бік Карла XII, не хотів мати непокірного гетьмана, але не міг ще скасувати інститут гетьманської влади: “...Если б он (Петро I – А.А.) мог свободно действовать, еще тогда уничтожил бы гетманство; равно бы и малороссыяне не избрали бы вольными голосами Скоропадского...”¹⁴⁷. Але, не зважаючи на рішення Петра I все ж таки залишити гетьманську владу, подальша зміна зовнішньополітичних обставин (поразка шведів під Полтавою, утвердження в Польщі королем ставлення Росії короля Августа II) привела до можливості значного обмеження гетьманської влади, яке Д.М.Бантиш-Каменський назвав “...началом уничтожения власти гетманской...”¹⁴⁸. Таким початком історик вважав відповідь Росії на Решетилівські статті, а також призначення А.Ізмайлова дорадником при гетьмані. Приведені в “Истории Малой России” тексти статей, а також наказу Петра I Ізмайлову (статті явні та таємні) ілюстрували процес

підпорядкування життя в Україні Російській державі¹⁴⁹.

Час гетьманування Скоропадського, що був позбавлений яскравих прикладів боротьби за автономний устрій, нецікавий для Д.М.Бантиша-Каменського: “...Вообще история сего края заметно слабеет в происшествиях, становится незанимательною. Одна только эпоха гетманства Полуботка разливает свет на события тех времен, подобно огню, собирающему всю силу свою, чтоб погаснуть...”¹⁵⁰. Полуботка змальовано істориком як талановиту, сміливу, мудру людину, що не боялась заперечувати Петру I. Слідом за Шерером та “Історією Русів” Д.М.Бантиш-Каменський вкладає в його уста промову, що носила яскравий національний характер¹⁵¹. Зміст цієї промови, безперечно, мав вплив на процес формування національної свідомості читачів.

Виклад історії України Д.М.Бантиш-Каменський завершує описом гетьманування Д.Апостола та К.Розумовського з постійним зазначенням утисків з боку російського уряду та зображенням спроб гетьманів повернути елементи колишньої автономії. При цьому імператриця Катерина II показана освіченою правителькою, яка турбувалась про свій народ, в тому числі й про українців. Скасування гетьманської влади К.Розумовського історик оцінив як остаточне приєднання “Малоросії” “...к главному составу ея...”¹⁵². К.Розумовського автор “Истории Малой России” також характеризував позитивно: “...Очевидцы и предание свидетельствуют о редкой справедливости, величии души, природном уме, доброту сердца, беспримерной щедрости, правдолюбии и веселом нраве сего вельможи...”¹⁵³.

Таким чином, можна, на наш погляд, говорити про те, що фактичний зміст книги Д.М.Бантиша-Каменського “История Малой России”, приведені документи, свідчать про прихильність її автора до трактування історії України з позицій автономізму. Тон книги, витриманої в дусі лояльності до російського уряду, не вступає в протиріччя зі змістом. Характеристики політичних, військових та культурних діячів подані в більшості випадків з точки зору користі їх дій по відношенню до України. Таким чином, на наш погляд, можна говорити про те, що твір Д.М.Бантиша-Каменського виражав думки тих представників українсько-російського ліберального дворянства, які були прихильниками автономії України. При цьому їх монархізм не вступав у протиріччя з прагненням відродження автономії, а був складовою частиною останнього, що пояснює “лояльність до російського престолу” “Истории Малой России”. Написана у цьому дусі, на змістовній документальній базі, з використанням нової для свого часу методики, властивої твору М.М.Карамзіна (особливо перше видання), вона містила інформацію, яка будила національну свідомість, і протягом багатьох років часто була першою книгою, з якої розпочиналось знайомство з історією України багатьох пізніше національно свідомих людей¹⁵⁴. Значним був і вплив на зміст твору “Історії Русів”. Все це дуже добре розумів російський уряд, забороняючи разом з останньою, “Историей Малороссии” М.Маркевича передрук “Истории Малой России” або уривків з неї у 1892 році “...ввиду замеченного в последнее время движения между малороссами”, про що повідомляв І.Липа Б.Гринченка¹⁵⁵. Саме твір Д.М.Бантиша-Каменського довгий час задовольняв постійну потребу суспільства в узагальнюючій праці з історії України – саме тому вона витримала три прижиттєвих видання і швидко розходила, незважаючи на дуже високу ціну і недоліки, залишаючись єдиною такою працею подібного роду майже до початку XX століття¹⁵⁶.

Література

- ¹ Эйдельман Н.Я. Последний летописец. - М., 1983. - С.49.
- ² Марченко М.І. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX століття). - К., 1959. - С.141.
- ³ Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века. (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним). // Киевская старина. - 1893. - №1. - С.52.
- ⁴ Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Эпоха феодализма. - Ростов, 1989. - С.156.
- ⁵ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России... - М., 1822. - С.IX.
- ⁶ Бантыш-Каменский Д.Н. История... - К., 1993. - С.114.
- ⁷ Бантыш-Каменский Д.Н. Деяния знаменитых полководцев и министров Петра Великого. - М., 1847. - Ч.1. - С.XIV.
- ⁸ Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. - М., 1847. - Ч.1. - С.V-VI.
- ⁹ Бантыш-Каменский Д.Н. Цензору его "Словаря" (Сообщено А.Д.Бантыш-Каменской) // Русская старина. - 1888. - Т.60. - С.525.
- ¹⁰ Він же. Деяння ... - С.XIV.
- ¹¹ Він же. Цензору ... - С.525-526.
- ¹² ВР ДПБ ім.Салтикова-Щедріна. - Ф.391. - Од.зб.711. - Л.305.
- ¹³ Бантыш-Каменский Д.Н. История... - С.39.
- ¹⁴ Эйдельман Н.Я. Назв. праця. - С.36-38.
- ¹⁵ Оглоблин О.
- ¹⁶ Ефремов С.О. Історія українського письменства. - К., 1995. - С.214.
- ¹⁷ Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII-го века // Русский архив. - 1880. - Т.1. - С.209.
- ¹⁸ Василенко Н.П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. - 1894. - Т.XLVII. - С.259; Він же. Очерки по истории Западной Руси и Украины. - С.242, 416-417.
- ¹⁹ Иконников В.С. Опыт русской историографии. - К., 1891. - Т.2. - Кн.1. - С.1629.
- ²⁰ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Збір. Творів у 50-ти томах. - Т.41. - С.269.
- ²¹ Грушевський М.С. Український народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф.К.Волкова, проф.М.С.Грушевского и др. - СПб, 1916. - Т.1. - С.20.
- ²² Грушевський М.С. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. - 1989. - №4 (104). - С.67.
- ²³ Біднов В. Що читати з історії України (коротенька історіографія України). - Катеринослав, 1920. - С.5-6.
- ²⁴ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI-XVIII ст. (Літографований курс). - Львів, 1923. - С.1-2.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же. - С.2-3.
- ²⁷ Там же. - С.4-5.
- ²⁸ Там же. - С.7.
- ²⁹ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. - К., 1996. - С.76-77.
- ³⁰ Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2-х т. - Т.1. - К., 1991. - С.7.
- ³¹ Там же.
- ³² Дремлюга С. М.Г.Репнін та його вплив на культурно-громадське життя України першої половини XIX ст. // Під знаком Кліо (на пошану Олени Апанович). - Дніпропетровськ, 1995. - С.84.
- ³³ Дорошенко Д.І. Князь М.Репнін і Д.Бантиш-Каменський (сторінка з українського громадського життя першої чвертини XIX століття) // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М.Драгоманова в Празі (наук. збірник). - 1929. - Т.1. - С.108.
- ³⁴ Очерки истории исторической науки в СССР. - М., 1955. - Т.1. - С.603-604; М., 1960. - Т.2. - С.129.
- ³⁵ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). - К., 1959. - С.138-149.
- ³⁶ Там же. - С.147.
- ³⁷ Там же. - С.141.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Там же. - С.142-148.
- ⁴⁰ Там же. - С.145.
- ⁴¹ Там же. - С.149.
- ⁴² Українська Радянська енциклопедія. - К., 1960. - Т.1. - С.442; 2-е вид. - К., 1977. - Т.1. - С.349; Советская историческая энциклопедия. - М., 1962. - Т.2. - Стлб.114; Український Радянський Енциклопедичний Словник. - К., 1966. - Т.1. - С.145; 2-е вид. - К., 1986. - Т.1. - С.133; Радянська енциклопедія історії України. - К., 1969. - Т.1. - С.107; БСЭ: 3-е изд. - М., 1970. - Т.2. - С.613; Шевченківський словник. - К., 1976. - Т.1. - С.56; Українська літературна енциклопедія. - К., 1989. - Т.1. - С.124; Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. - К., 1983. - С.51.
- ⁴³ Славяноведение в дореволюционной России: Библиогр. словарь. - М., 1979. - Т.1. - С.59.
- ⁴⁴ Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. - К., 1986. - С.100; Косачевская Е.М. Н.А.Маркевич. - Л., 1987. - 284 с.
- ⁴⁵ Косачевская Е.М. Н.А.Маркевич ... - С.116, 123, 236, 240.
- ⁴⁶ Ленченко В.О. С.І.Мишецький - автор "Історії козаків запорізьких" // Український історичний журнал. - 1989. - №11. - С.36-39; Сас П.М. Історик українського козацтва О.Рігельман / Український історичний журнал. - 1991. - №5. - С.96-108.
- ⁴⁷ Замлинський В. Батько і син Бантиш-Каменські // Київська старовина. - 1994. - №1. - С.76-83; Замлинський В., Павленко С. Бантиш-Каменські. - В кн.: Історія України в особах: XIX - XX ст. - К., 1995. - С.23-30.
- ⁴⁸ Гуржий А.И. Штрихи к портрету "настоящего историка". - В кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993. - С.5-16.
- ⁴⁹ Журба А. Питання історії козацтва в "Історії Малой России" Д.М.Бантиша-Каменського // Під знаком Кліо (На пошану Олени Апанович). - Дніпропетровськ, 1995. - С.30-34; Пасічник М. Козацтво в українській історіографії раннього періоду національного Відродження (перша половина XIX ст.) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). - Львів-Люблин, 1996. - С.168-175; Ананьєва Т.Б. Митрополит Євгеній Болховитинов та історіографія козацтва першої половини XIX ст. // Регіональне і загальне в історії: Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (Листопад 1995р.). - Дніпропетровськ, 1995. - С.90-92; Ковальський М.П. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Перспективи // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Харків, 1995. - С.131-137; Кравченко В.В. Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) // Там же. - С.219-224; Федорук Ярослав. Національна ідея Богдана Хмельницького в українській історіографії XIX - 30-х рр. XX століття // Записки НТШ. - Т.ССXXVIII. - Львів, 1994. - С.160-182.
- ⁵⁰ Замлинський В., Павленко С. Бантиш-Каменські ... - С.26.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Пасічник М. Козацтво ... - С.168.
- ⁵³ Кравченко В.В. Д.М.Бантиш-Каменський // Український історичний журнал. - 1990. - №4. - С.88-94; №9. - С.72-80; Кравченко В.В. Рукописна "Історія Малой России" Д.М.Бантиша-Каменського // Київська старовина. - 1992. - №5. - С.65-67; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). - Харків, 1996. - 376 с.
- ⁵⁴ Кравченко В.В. Д.М.Бантиш-Каменський... - №4. - С.94; Він же. Нариси ... - С.218-221.
- ⁵⁵ Комаров А.И. Украинский язык, фольклор и литература в русском обществе начала XIX века // Уч. Зап. Ленингр. Ун-та. - Сер. филол. наук. - 1939. - Вып.4. - №47. - С.141.
- ⁵⁶ Кравченко В.В. Д.М.Бантиш-Каменський ... - №9. - С.73.
- ⁵⁷ Кравченко В.В. Нариси ... - С.208.
- ⁵⁸ Там же. - С.212.
- ⁵⁹ Там же. - С.213.
- ⁶⁰ Там же. - С.227.
- ⁶¹ Там же. - С.212.
- ⁶² Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. - В кн.: Б.Грінченко - М.Драгоманов. Діалоги про українську на-

ціональну справу. - К., 1994. - С.151.

⁶³ Лисяк-Рудницький І. Історичні ссе: В 2 т. - К., 1994. - Т.1. - С.174.

⁶⁴ Оглоблин О. Люди Старої України. - Мюнхен. - 1959. - С.34.

⁶⁵ Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века... // Киевская старина. - 1893. - №1. - С.52.

⁶⁶ [Семевский М.И.] Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. 1788-1850-1888. // Русская старина. - 1888. - №11. - С.515; Справочный энциклопедический словарь ... - С.108; Венгеров С.А. Критико-биографический словарь ... - С.91; Русский биографический словарь ... - С.460.

⁶⁷ Кравченко В.В. Нариси... - С.205.

⁶⁸ Там же. - С.212.

⁶⁹ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России со времени присоединения оной к Российскому Государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. - 1822. - Ч.IV. - С.2-3.

⁷⁰ Описание рукописей Церковно-Археологического музея при Киевской духовной академии. - Вып.1. - К., 1875. - С.240, 283, 344.

⁷¹ Московский архив коллегии иностранных дел в 1812 году // Русский архив. - Кц.3. - М., 1875. - С.289.

⁷² Колесник І.І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі ... - С.46.

⁷³ Драгоманов М. Листи ... - С.160-161.

⁷⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. История ... - М., 1822. - Предисловие.

⁷⁵ Там же. - С.XIII.

⁷⁶ Там же. - М., 1830. - Ч.1. - С.201-202.

⁷⁷ Там же. - С.316.

⁷⁸ Там же. - М., 1822. - Ч.1. - С.63.

⁷⁹ Там же. - Ч.IV. - С.53.

⁸⁰ Там же. - С.50.

⁸¹ Кравченко В.В. Нариси ... - С.227; Кравченко В.В. "История Русов" та Д.М.Бантыш-Каменський // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки: Тез.общ.-пол. чтений, посв.70-летию комсомола Украины. - К., 1989. - С.284-285.

⁸² Бантыш-Каменский Д.Н. История ... - К., 1993. - С.72.

⁸³ Крип'якевич І. Українська ... - С.1-2.

⁸⁴ Письма М.А.Максимовича к О.М.Бодянскому // Чтения ОИДР. - 1887. - Т.XXXIX. - С.176-177.

⁸⁵ Грушевський М.С. Розвиток українських досліджень ... С.67.

⁸⁶ Оксман Ю. Несовершенный замысел истории Украины // Литературное наследство. - Т.58. - 1952. - С.212.

⁸⁷ Там же. - С.214.

⁸⁸ Там же. - С.212; Чхеидзе А.И. "История Пугачева" А.С.Пушкина. - Тбилиси, 1963. - С.141-142; Черейский Л.А. Пушкин и его окружение. - Л., 1976. - С.23; Овчинников Р.В. Пушкин в работе над архивными документами. ("История Пугачева"). - Л., 1969. - С.21.

⁸⁹ Бантыш-Каменский Д.Н. История ... - М., 1830. - Ч.III. - С.100-101.

⁹⁰ Там же. - С.154.

⁹¹ Там же. - К., 1993. - С.480-481.

⁹² Бантыш-Каменский Д.Н. История... - К., 1993. - С.434.

⁹³ Там же.

⁹⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. История... - М., 1830. - С.1.

⁹⁵ Там же. - С.18.

⁹⁶ Там же. - К., 1993. - С.5.

⁹⁷ Там же. - С.13.

⁹⁸ Там же. - С.17-18.

⁹⁹ Там же.

¹⁰⁰ Там же. - С.39.

¹⁰¹ Там же.

¹⁰² Там же. - М., 1822. - Ч.1. - С.XII.

¹⁰³ Там же. - С.XIII.

¹⁰⁴ Там же. - С.XIX.

¹⁰⁵ Там же. - М., 1830. - Ч.1. - С.109.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Там же.

¹⁰⁸ Там же.

¹⁰⁹ Кравченко В.В. Нариси... - С.35.

¹¹⁰ Бантыш-Каменский Д.Н. История... - М., 1822. - Ч.1. - С.XV.

¹¹¹ Там же. - С.XVI.

¹¹² Там же.

¹¹³ Там же. - М., 1830. - Ч.1. - С.114.

¹¹⁴ Там же. - С.XVIII; Там же. - М., 1830. - Ч.1. С.140.

¹¹⁵ Там же. - М., 1830. - С.201-202.

¹¹⁶ Там же. - К., 1993. - С.126.

¹¹⁷ Там же. - С.184.

¹¹⁸ Там же. - М., 1830. - С.316.

¹¹⁹ Там же. - М., 1822. - Ч.1. - С.63.

¹²⁰ Там же. - К., 1993. - С.204.

¹²¹ Там же. - С.206-207.

¹²² Там же. - С.204.

¹²³ Там же. - С.208.

¹²⁴ Там же. - С.183-184.

¹²⁵ Там же. - С.155.

¹²⁶ Там же. - С.181.

¹²⁷ Там же. - М., 1822. - Ч.1. - С.87.

¹²⁸ Там же. - Ч.2. - С.48; Там же. - М., 1830. - Ч.2. - С.96.

¹²⁹ Там же. - М., 1822. - Ч.2. - С.51; там же. - М., 1830. - Ч.2. - С.98.

¹³⁰ Там же. - М., 1830. - Ч.2. - С.100.

¹³¹ Там же.

¹³² Там же. - К., 1993. - С.286-287.

¹³³ Там же.

¹³⁴ Там же.

¹³⁵ Там же.

¹³⁶ Там же. - С.324.

¹³⁷ Там же. - С.329.

¹³⁸ Там же.

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ Там же.

¹⁴¹ Там же. - С.330.

¹⁴² Там же. - С.360.

¹⁴³ Там же. - С.368.

¹⁴⁴ Там же. - С.368-369.

¹⁴⁵ Там же.

¹⁴⁶ Там же.

¹⁴⁷ Там же. - С.400.

¹⁴⁸ Там же. - С.415.

¹⁴⁹ Там же. - С.415-416.

¹⁵⁰ Там же. - С.418.

¹⁵¹ Там же. - С.431.

¹⁵² Там же. - С.461.

¹⁵³ Там же. - С.462.

¹⁵⁴ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - К., 1990. - С.449; Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О.Тодійчук, В.Уляновський. - К., 1995. - С.39; Драгоманов М.П. Вибране ("... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні"). - К., 1991. - С.365, 607; Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. - Нью-Йорк-К.-Торонто, 1995. - С.5, 9.

¹⁵⁵ ІР ЦНБ НАНУ. - III. - 38461.

¹⁵⁶ Ефименко А.Я. История украинского народа. - К., 1990. - С.7.